

Київська духовна академія

Сергій Головащенко

Біблієзнавство у Київській духовній академії (історіографічне висвітлення у XIX — на початку XX століття)

Упродовж XIX та на початку XX століття звернення до київського академічного біблієзнавства знаходимо в присвячених переважно загальнішим темам працях представників російської православної духовноакадемічної культури¹: Стефана Сольського, Івана Ма-

¹ Сольский С. М. *Обозрение трудов по изучению Библии в России с XV века до настоящего времени* // Православное обозрение. 1869. Т. 1, № 2. С. 190–221; № 4. С. 538–577; № 6. С. 797–822 (далі — Сольский, 1869).

Малышевский И. *Историческая записка о состоянии академии в минувшее пятидесятилетие* // ТКДА. 1869, № 11. С. 64–138 (далі — Малышевский, 1869).

Никольский М. В. *Наша библейская наука* // Православное обозрение. 1875. Т. 2, № 2. С. 184–196 (далі — Никольский, 1875).

Михаил (Лузин), еп. *Столетие из истории толкования Библии у нас в России* // Годи́чний акт МДА 1 октября 1877. Москва, 1878. С. 7–35 (далі — Михаил (Лузин), 1878). Його ж. *Библейская наука*. Кн. 1: *Очерк истории толкования Библии*. Тула, 1898 (далі — Михаил (Лузин), 1898).

Корольков И. Н. *Двадцатилетие журнала «Труды Киевской духовной Академии» (1860–1879)* // ТКДА. 1881, № 1. С. 111–123; № 3. С. 357–366; № 7. С. 324–360; № 8. С. 417–450; № 9. С. 53–98; № 10. С. 217–232; № 12. С. 488–509; 1882. № 5. С. 74–100; № 8. С. 427–464; № 9. С. 73–121; № 12. С. 449–464 (далі — Корольков, 1881–1882). Його ж. *Преподосвященный Филарет, еп. Рижский как ректор КДА* (Речь, произнесенная в торжественном собрании Киевской духовной академии 28 сентября 1882 г.) // ТКДА. 1882. № 12. С. 1–96 (далі — Корольков, 1882, № 12).

Чистович И. А. *История перевода Библии на русский язык*. 2 изд. Санкт-Петербург, 1899 (Репринтное воспроизведение издания 1899 г.: Москва, 1997) (далі — Чистович, 1899, 1997).

лишевського, Михайла Нікольського, єпископа Михайла (Лузіна), Івана Королькова, Івана Чистовича, Федора Елеонського, Василя Мишцина, Федора Титова, Миколи Глубоковського, Георгія Флоровського.

Розвиток біблієзнавчої науки та викладання знань про Біблію в КДА в усіх цих дослідженнях розглянуто лише як складову загально-російського процесу — у царинах чи то богословського розвитку, чи то еволюції духовної освіти. Аналізу власне київського біблієзнавства в цих працях немає: його зазвичай окреслюють фрагментарно, про цілісність і повноту не йдеться.

До того ж натрапляємо як на рефлексії сучасників процесу, так і на ретроспективні візії, адже дехто з названих авторів сам був викладачем або викладачем КДА, як Сольський, Малишевський, Корольков, Титов (з-поміж них лише Сольський, професор кафедри Святого Письма Нового Завіту, фахово звертався до історії бібліологічних досліджень і освоєння та застосування Біблії).

Проте, реконструюючи цілісну картину еволюції біблієзнавчої науки й освіти в КДА, можемо і в цьому масиві текстів віднайти фактологічний матеріал і методологічно цінні ідеї, зокрема акценти на питаннях, важливих для розуміння еволюції київської традиції біблієзнавчих студій. Про основні смислові акценти, що характеризують відображення київського духовноакадемічного біблієзнавства в дзеркалі «класичної» православної історіографії, і йтиметься далі.

Елеонский Ф. Г. *Отечественные труды по изучению Библии в XIX веке* // Христианское чтение. 1901. Т. 1. С. 5–28, 633–660; 1902. Т. 1. С. 39–64, 504–524; Т. 2. С. 107–125 (далі — Елеонский, 1901–1902).

Мышцын В. *Обзор русских (духовных) журналов. Статьи по Священному Писанию Ветхого Завета* // Богословский Вестник. Момква, 1901. Т. 3, № 10. — С. 379–392; № 12. С. 773–787 (Далі — Мышцын, 1901).

Титов Ф., свящ. *Императорская Киевская Духовная Академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615–1915 гг.): Историческая записка*. К., 2003. 688 С. (далі — Титов, 2003).

Глубоковский Н. Н. *Русская богословская наука в ее историческом развитии и новейшем состоянии*. Варшава, 1928; Москва, 2002 (далі — Глубоковский, 1928, 2002).

Флоровский Г. В., прот. *Пути русского богословия* / Отв. ред. О. А. Платонов. Москва, 2009 (далі — Флоровский, 2009).

Періодизація і загальна характеристика еволюції духовноосвітнього та богословського простору в Російській імперії XIX — початку XX століття

Одним із ключових питань обговорюваних тут історіографічних досліджень була періодизація розвитку освіти та богослов'я в православних духовних школах Російської імперії. Головними віхами цього процесу автори визнавали освітні реформи 1808–1814, 1869, 1884 та 1910–1911 років, ознаменовані появою відповідних академічних статутів. Ці реформи, як відомо, стали наслідком масштабніших змін у системі державного регулювання освітньо-культурної та духовно-ідеологічної сфер, пов'язаного з трансформаціями політичного чи ідеологічного режиму. Описуючи такі зміни, автори спершу викладали «передісторію» (спроби реформ духовноакадемічної сфери кінця XVIII — початку XIX століття), далі характеризували дві умовні половини XIX століття: Олександрівсько-Миколаївську добу (1810–1850-ті) та «добу реформ» (1860-ті, реформа 1869 року та процес до початку 1900-х).

У межах першого з цих двох періодів автори відзначили нові завдання й інституційні перетворення в реформованій на початку XIX століття духовній школі, а також очікування від реформи 1808–1814 років, спрямованої на оновлення методів викладання, розширення переліку та змісту курсів, початок «нового більш наукового розвитку»². Висловлюючи позитивні сподівання щодо 1810–1820-х років, дослідники водночас критикували ідейну й освітню стагнацію середини XIX століття³.

Стосовно перспектив реформування духовної освіти у 1860-х роках, зокрема ролі академічного статуту 1869 року в розвитку богословської та біблієзнавчої науки, автори теж схилилися до позитивної оцінки: вони наголошують на таких моментах, як розширення структури викладання та підвищення науково-академічних вимог, а кінець 1860-х років називають початком доби самостійного розвитку та «зовнішнього самовизначення» православного біблієз-

² Малышевский, 1869. С. 78, 81; Михаил (Лузин), 1878. С. 22, 28–29; Сольский, 1869. С. 798–799; Титов, 2003. С. 340–341, 366; Флоровский, 2009. С. 190.

³ Елеонский, 1901. С. 5–28, 633–638; Михаил (Лузин), 1878. С. 23–28, 30–34; Флоровский, 2009. С. 249, 257–270, 272–274, 277–278, 294–296, 442–459, 460–462.

навства, очікуваного вдосконалення наукових досліджень Біблії⁴. Водночас, поруч із привітанням утвердження «наукового характеру вищої богословської школи», «духу академічних свобод» і «творчої самодіяльності академії», натрапляємо на застереження, що багатопредметність («розкиданість») видається несумісною із завданнями вищої богословської освіти, нищить її цільність, призводить до недооцінювання апологетичних завдань, секулярності та взагалі до втрати «церковності»⁵. Урешті, дехто з авторів негативно оцінив тогочасний стан викладання біблієзнавчих дисциплін і загалом «стан ученості» в царині біблієзнавчих досліджень⁶.

Подальші роки — 1880-ті, 1890-ті та початок 1900-х — у названих працях охарактеризовано з перспективи нових викликів і завдань науково-богословського пошуку та церковно-апологетичної праці. Зокрема, зміни в академічному статуті 1884 року автори розглянули переважно в контексті критики охоронно-заборонної політики Синоду, яка призвела до поглиблення «деінтелектуалізації» та розриву богословської школи з церковним життям⁷, а спроби реформування духовноакадемічного життя на початку 1900-х оцінювали з урахуванням релігійно-філософських пошуків і нетривалої лібералізації, що супроводжувала революційні події 1905–1907 років⁸.

У цій узагальненій періодизації важливішим для реконструкції розвитку біблієзнавчої науки в КДА є:

- відзначення внеску вихованців КДА в підготовку освітніх реформ початку XIX століття⁹ та характеристика позитивних рис і вад православної бібліології на початку XIX століття¹⁰;
- критика проблем власне КДА в царині біблієзнавства, що загострилися у 1840-х роках, а саме: «другорядність» біблійних

⁴ Елеонский, 1901. С. 637–638; Корольков, 1881. № 9. С. 82–83; Сольский, 1869. С. 190, 818–822; Титов, 2003. С. 400.

⁵ Флоровский, 2009. С. 457–458, 460–461.

⁶ Никольский, 1875. С. 187–188, 192–193.

⁷ Там само. С. 536, 636–637.

⁸ Флоровский, 2009. С. 277–278, 526–528, 453, 530–537, 573–579, 598–604, 611–614.

⁹ Михаил (Лузин), 1878. С. 8–10; Його ж, 1898. С. 116–117; Сольский, 1869. С. 552–554, 566–567, 572–573; Титов, 2003. С. 11–12, 268–270.

¹⁰ Михаил (Лузин), 1878. С. 20–22; Його ж, 1898. С. 124–125.

викладів порівняно з іншими богословськими дисциплінами; аморфність структури та змісту, брак цілісної системи контролю й оцінювання; плинність кадрів, що унеможливлювала спадковість наукової та викладацької праці¹¹;

- наголошення на важливих для розвитку київської духовноакадемічної біблієзнавчої науки другої половини XIX століття адміністративних і дидактично-методичних пропозиціях, реформах ректора КДА єпископа Філарета (Філаретова), які в багатьох пунктах щодо викладання бібліологічних дисциплін, організації навчального процесу та дослідницької праці студентів упередили (або й визначили) положення реформи 1869 року¹².

Можна відзначити два загальні пізнавальні результати наведеної періодизації: по-перше, вона дає змогу вписати історію київського православного духовноакадемічного біблієзнавства (як локальної традиції) в ширший культурно-конфесійний, духовно-освітній і науково-богословський контекст; по-друге, вона уможливорює локальну періодизацію освітнього та науково-богословського освоєння Біблії в КДА.

Православна біблієзнавча наука в системі наукового та богословського знання: стан, зміст і структура досліджень

До критеріїв науковості православних біблієзнавчих досліджень, що їх запропонували автори обговорюваних праць, належали: строгий, заснований на філології метод роз'яснення; критичні прийоми аналізу; обґрунтованість висновків; стислість і доступність викладу¹³; важливість методу, предмета, змісту, ретельності опрацювання та значущості результатів¹⁴. Ці критерії, як зазначає дехто з авторів, суголосні проникненню в дослідницькі методології другої половини XIX століття «історичного методу» та «критичного напрямку»¹⁵.

¹¹ Корольков, 1882, № 12. С. 7; Малышевский, 1869. С. 90–91.

¹² Корольков, 1882, № 12. С. 37, 40–42, 53.

¹³ Михаил (Лузин), 1878. С. 23; Його ж, 1898. С. 126.

¹⁴ Елеонский, 1901, 1. С. 5.

¹⁵ Малышевский, 1869. С. 120–121.

Не менш важливою стала спроба осмислення біблієзнавства як царини взаємодії між науковим і релігійним («об'явленим») знанням. З одного боку, ішлося про прикладну цінність усього спектра наук, від гуманітарних до природничих, для розвитку знань про Біблію як культурне явище та Святе Письмо, а з другого боку — про духовний, теологічний вимір наукового пізнання та його роль у розбудові християнського світогляду на біблійному ґрунті. Наголошено, зокрема, на значенні наукової розробки біблієзнавчих питань і науково обґрунтованого викладання Біблії для всіх виявів церковного життя — апологетики, церковної історії, просвітництва, місіонерства¹⁶. Не раз висловлено заклик до вивчення точних і природничих наук, критику недооцінювання їхньої ролі в реформуванні духовної школи¹⁷. Цю критику супроводжували нарікання на брак у Російській імперії умов для творчого пошуку — «доброї спеціальної школи і широкої освіченої аудиторії», унаслідок чого, за словами Миколи Глибоковського, богослови були змушені «більше збирати й засвоювати, ніж творити й збагачувати»¹⁸.

Серед нових форм освітньої та наукової комунікації в духовно-академічному середовищі після реформи 1869 року та у відповідь на богословсько-апологетичні виклики 1860–1870-х років автори назвали богословську періодику як чинник поширення значущих біблієзнавчих праць¹⁹. Подеколи натрапляємо на спробу оцінити наукову вартість журнальних публікацій із бібліології, зокрема в київських виданнях (на прикладі *Воскресного Чтения*)²⁰. Щодо жанрових можливостей журнальних публікацій відзначено, що вони, попри невеликий обсяг, мають «живий і новий зміст», здатні визначати тематичні пріоритети дослідницького процесу — з перевагою ісагогіки, біблійної історії та біблійного богослов'я над «послідовним розтлумачуванням священного тексту»²¹.

¹⁶ Никольский, 1875. С. 186, 189–191.

¹⁷ Флоровский, 2009. С. 449.

¹⁸ Глибоковский, 2002. С. 5–6.

¹⁹ Корольков, 1882, № 12. С. 456; Никольский, 1875. С. 184; Сольский, 1869. С. 815–816; Флоровский, 2009. С. 298.

²⁰ Михаил (Лузин), 1878. С. 26.

²¹ Мышцын, 1901, № 10. С. 379.

У цьому ж контексті акцентовано на підготовці письмових робіт і дисертацій, зокрема в КДА²². Автори відзначали позитивну роль публічних захистів богословських дисертацій, що передбачено академічним статутом 1869 року, в утвердженні «наукового характеру академічної школи». Паралельно звучала відверта критика статуту 1884 року та бюрократично-охоронних «Правил» 1889 року за реакційне скасування публічних захистів, за обмеження можливостей творчого наукового пошуку, за тенденцію до деінтелектуалізації науково-богословської праці²³. Водночас було наголошено на важливості заохочувальних премій за богословські, зокрема бібліологічні, твори для стимулювання дослідників і підвищення наукових стандартів, упроваджених у другій половині XIX століття²⁴.

У спробах панорамно висвітлити еволюцію жанрової і тематичної структури біблієзнавчих досліджень автори обговорюваних праць фіксували переважання на початку XIX століття «бібліотеки тлумачної» та перекладів патристичних коментарів над опрацюванням тогочасної західної літератури, а також недостатнє застосування «філологічного елемента як основи строго наукового тлумачення»²⁵. Серед досягнень 1860-х років вони називали появу виправленого тексту церковнослов'янської Біблії, переклади єврейської та грецької Біблії російською, використання святоотцівських біблійних тлумачень, створення власних екзегетичних творів. Серед вад відзначено брак православних дидактичних керівництв для наукового знайомства з Біблією та власних історико-філологічних досліджень, а також невивченість історії біблієзнавчих студій²⁶. Для ситуації кінця XIX — початку 1900-х років автори вважали показовими старозавітні та новозавітні дослідження, ісагогічні праці, біблійні тлумачення (екзегезу), біблійне богослов'я, біблійну історію, біблійну археологію «з іншими супутніми галузями біблійного знання»²⁷.

²² Корольков, 1881, № 3. С. 361; 1882, № 12. С. 449; Титов, 2003. С. 402, 430–432, 436; Флоровский, 2009. С. 190.

²³ Флоровский, 2009. С. 458, 460, 528, 530–532.

²⁴ Елеонский, 1901. С. 638.

²⁵ Михаил (Лузин), 1878. С. 20–22; Його ж, 1898. С. 124–125.

²⁶ Сольский, 1869. С. 145, 169–170, 251–259.

²⁷ Елеонский, 1901. С. 638.

Щодо притаманної КДА специфіки жанрово-тематичного розвитку біблієзнавчих досліджень, про яку говорили переважно київські автори, то згадано про текстологічну критику та біблійно-перекладацьку справу, про історію дослідження та застосування Біблії²⁸ і про біблійну археологію, зокрема у зв'язку з викладанням єврейської мови²⁹. Серед спостережень загальнішого характеру виділялася стаття Федора Єлеонського — як поодинокий приклад реферативного опису й оцінювання внеску київських авторів, які своїми творами бібліологічної тематики впродовж останніх десятиліть XIX століття заявили про себе на загальноросійському тлі (єпископа Філарета (Філаретова), єпископа Михаїла (Лузіна), Якіма Олесницького, Арсенія Царевського, Миколи Дроздова, Маркеліна Олесницького)³⁰.

Зв'язок науки й освіти в царині бібліології та у викладанні бібліологічних дисциплін

Потребу в науковому вивченні Святого Письма для розвитку вищої богословської освіти та церковного просвітництва автори обговорюваних праць вважали базовою, а брак якісного академічного викладання знань про Біблію розцінювали як негативний чинник, що гальмує наукову біблійну критику й екзегетику³¹. Апелюючи до спроб реформування духовної освіти наприкінці XVIII століття, вони нагадували про поєднання «правильної методи» викладу й екзегези та наголошують на ролі «київської вченості» в цьому інтелектуальному прориві. Для ілюстрації цього прориву згадано біблійні коментарі, що їх написали на початку XIX століття вихованці Києво-Могилянської академії єпископ Іриней (Фальковський) і архієпископ Феоктист (Мочульський), причому згадано з прив'язкою до актуальних потреб біблієзнавчого навчального процесу³².

²⁸ Малышевский, 1869. С. 125; Сольский, 1869. С. 576–577, 804, 815; Корольков, 1881, № 3. С. 365–366; 1882, № 12. С. 457–458; Титов, 2003. С. 186, 438.

²⁹ Корольков, 1882, № 9. С. 106–107; 1882, № 12. С. 457–458; Малышевский, 1869. С. 125; Титов, 2003. С. 426–428.

³⁰ Елеонский, 1901, 1. С. 639; 1902, 2. С. 125.

³¹ Никольский, 1875. С. 185–186, 192–193.

³² Сольский, 1869. С. 566–567, 572, 573–574, 576–577.

Задекларований реформою 1808–1814 років курс на поєднання науки та богослов'я, зокрема на впровадження у викладання не лише патристичних коментарів, а й критичних досліджень біблійного тексту, у тому числі західних, зумовив сподівання на підвищення рівня біблієзнавчих студій у духовних академіях³³. Це вважалося «воістину добрим початком богословської науки», наріжним каменем якої мало стати вивчення Святого Письма³⁴. Утім, щодо пізнішого періоду, особливо 1840-х років, доволі відверто відзначалася теоретична «другорядність» і методична аморфність бібліологічних викладів³⁵, що, зрештою, вписувалося в критичну оцінку тогочасної культурно-освітньої стагнації³⁶.

Друга половина XIX століття, особливо період після реформ 1860-х років, у аналізованих працях описана як доба піднесення, коли впроваджували в бібліологію здобутки тогочасних наук, утілювали зв'язок наукової та навчальної праці в студентських письмових роботах і дисертаціях³⁷. Визначальним чинником у модифікаціях змісту навчальних курсів автори вважали вплив «історичного методу вивчення» богословських наук, зокрема бібліології³⁸. Серед прикладів реальної взаємодії між викладанням і науково-біблієзнавчими студіями названо появу в останній чверті XIX століття підручників зі Святого Письма для духовних шкіл, насамперед семінарій³⁹. Уперше, хоч і побіжно, було порушено питання популяризації знань про Біблію в просвітницькій і місіонерській роботі з урахуванням особливостей так званої народної релігійності⁴⁰.

У розвідках киянина Івана Королькова описано схожі шляхи поступу бібліологічної освіти в КДА. За його спостереженням, структурні перетворення системи викладання біблійних знань, започат-

³³ Михаил (Лузин), 1878. С. 22; Сольский, 1869. С. 798–800.

³⁴ Малышевский, 1869. С. 84.

³⁵ Корольков Иван, 1882, № 12. С. 7.

³⁶ Флоровский, 2009. С. 461.

³⁷ Корольков, 1881, № 3. С. 361; 1882, № 12. С. 449; Титов, 2003. С. 402, 430–432, 436; Флоровский, 2009. С. 190.

³⁸ Малышевский, 1869. С. 120–121.

³⁹ Никольский, 1875. С. 185.

⁴⁰ Корольков, 1881, № 7. С. 353; Никольский, 1875. С. 185–186; Флоровский, 2009. С. 264–266, 276.

ковані у 1860-х роках ректором єпископом Філаретом (Філаретовим), передбачали: виокремлення кафедр Старого та Нового Завіту і біблійної історії; поєднання вивчення єврейської мови та Святого Письма; залучення студентів до активного навчання в аудиторіях і до самостійної дослідницької роботи з біблієзнавства; запровадження практичних занять, пов'язаних із поточним контролем і екзаменами⁴¹. Той-таки єпископ Філарет у 1851–1858 та 1869–1879 роках запропонував чи не першу в КДА систему бібліологічних викладів, засновану на історичному підході та критичному освоєнні новітніх наукових джерел, а також на ґрунтовному бібліотечному та методичному (авторські ісагогіко-екзегетичні розвідки) забезпеченні (докладний опис і аналіз змісту цих викладів задокументовано в протоколах правління та ради КДА і в нарисі Королькова⁴²). Саме освітньо-дидактичні потреби стали потужним чинником впливу на жанрову і тематичну специфіку біблієзнавчих студій у КДА⁴³.

Мови Біблії: вивчення та викладання

Дослідники XIX — початку XX століття оцінювали якість викладання біблійних мов у духовних академіях Російської імперії без надмірного оптимізму. Зокрема, вони критикували низьку ефективність запровадженого академічним статутом 1869 року поєднання курсів єврейської мови та біблійної археології. Загалом незнання біблійних мов і пов'язану з цим недостатність історико-філологічного вивчення єврейського та грецького текстів Біблії на сторінках обговорюваних праць окреслено як перешкоду розвитку біблієзнавчої науки⁴⁴. На цьому тлі досвід КДА, витоки якого сягали ще Києво-Могилянської академії, був радше винятком, що його відзначали насамперед київські дослідники, говорячи про культурне та наукове значення давніх киево-могилянських практик мовних студій⁴⁵. У своїх працях вони наголошували на безперервності

⁴¹ Корольков, 1882, № 12. С. 8–39, 10–11, 20–21, 40–41, 42, 53; Титов, 2003. С. 359–364, 376.

⁴² Корольков, 1882, № 12. С. 8–12, 14, 15–18, 19–21.

⁴³ Корольков, 1881, № 1. С. 112–113; 1881, № 3. С. 358, 359, 365; 1882, № 12. С. 456.

⁴⁴ Никольский, 1875. С. 188, 192–193.

⁴⁵ Сольский, 1869. С. 577.

місцевої традиції вивчення єврейської мови в КДА, попри проблеми в інших ланках богословської та біблієзнавчої освіти⁴⁶, а також на вдосконаленні її викладання під час освітніх перетворень, ініційованих ректором єпископом Філаретом, коли, згідно зі статутом 1869 року, було поєднано вивчення єврейської мови та біблійної археології⁴⁷. Тож, на думку Георгія Флоровського, саме завдяки досвіду КДА зростає увага до біблійних мов, єврейської та грецької, а також до мовно-перекладацьких питань загалом, що він вважає однією з позитивних ознак розвитку православного біблієзнавства в Російській імперії XIX століття⁴⁸.

Філологічне освоєння та переклад Біблії

Досвід перекладання з єврейської та грецької, текстуального і філологічного опрацювання Святого Письма, насамперед у зв'язку з виправленням слов'янської Біблії та створенням російських біблійних перекладів, став ключовим для становлення та самостійного розвитку православної біблієзнавчої науки, визначивши її «спеціальне завдання» та перспективи⁴⁹.

Використання LXX, масоретського, інших давніх перекладів для роз'яснення Біблії в духовних академіях за реформою 1808–1814 років, а також перші спроби перекладу Святого Письма російською мовою з єврейської та грецької оцінювалися як позитивні ознаки розвитку православного біблієзнавства Російської імперії першої половини XIX століття. Водночас саме такі практики виявили проблему: брак історико-філологічних досліджень оригінальних текстів Біблії⁵⁰.

Перекладацько-екзегетичний досвід Російського біблійного товариства⁵¹ спровокував подальші дискусії середини XIX століття навколо перекладу Біблії російською, власне підготовки синодаль-

⁴⁶ Малышевский, 1869. С. 125; Титов, 2003. С. 257, 270, 312, 385–386.

⁴⁷ Корольков, 1882, № 12. С. 33–35, 38–40.

⁴⁸ Флоровский, 2009. С. 296.

⁴⁹ Михаил (Лузин), 1878. С. 8; Його ж, 1898. С. 116; Глубоковский, 2002. С. 43, 49; Флоровский, 2009. С. 273, 448.

⁵⁰ Сольский, 1869. С. 145, 800; Флоровский, 2009. С. 296.

⁵¹ Михаил (Лузин), 1878. С. 10; Його ж, 1898. С. 117; Сольский, 1869. С. 804, 815; Флоровский, 2009. С. 201–203.

ного перекладу й участі в цьому православних духовних академії. Суть дискусій, яка виявилася насамперед у позиції митрополита Філарета (Дроздова), полягала в постановці та розв'язанні питання про значення для православної бібліології зіставлення LXX і давньоєврейського тексту. Було знайдено важливі нові рішення; у зв'язку з опрацюванням єврейського тексту Біблії в православній біблієзнавчій науці відкрилася нова герменевтична перспектива. І ці дискусії, і створення самого перекладу відіграли значну роль у розвитку православної біблієзнавчої науки — текстології, герменевтики й екзегези⁵².

Зробила свій безпосередній внесок і КДА: ще з могилянської доби зміцнення філологічної освіти дало поштовх філологічній, перекладацькій і екзегетичній праці в Росії⁵³. Київські біблійні переклади з єврейської та грецької на російську, творені й публіковані в другій половині XIX століття, під час підготовки синодального тексту, супроводжувалися історичними, археологічними, філологічними, порівняльно-критичними примітками та коментарями⁵⁴. Перекладали в КДА і пам'ятки патристичної екзегези⁵⁵.

Рецепція та критика західних біблієзнавчих досліджень

Ознайомленість зі здобутками західної біблієзнавчої науки, ґрунтовне вивчення західної критичної літератури про Святе Письмо були загалом оцінені як чинники «зовнішнього самовизначення» православної бібліології, розгортання її «критичного напрямку», як фундаментальні підстави її розвитку в XIX столітті⁵⁶.

При цьому актуальним було намагання критично зіставити православні методи біблійної критики та біблійного тлумачення із

⁵² Глубоковский, 2002. С. 44–46, 48, 130; Елеонский, 1901, 1. С. 634–637; Флоровский, 2009. С. 142, 443, 446.

⁵³ Михаил (Лузин), 1878. С. 8; Його ж, 1898. С. 116; Сольский, 1869. С. 576–577.

⁵⁴ Корольков, 1881, № 3. С. 365–366; 1882, № 12. С. 38–39, 457–458; Малышевский, 1869. С. 125–126; Титов, 2003. С. 186, 438; Чистович, 1899, 1997. С. 317–319.

⁵⁵ Сольский, 1869. С. 169–170, 251–259.

⁵⁶ Корольков, 1882, № 12. С. 11, 19–20; Малышевский, 1869. С. 121–122; Титов, 2003. С. 400; Флоровский, 2009. С. 296.

західними⁵⁷, а також розрізнення в біблійнознавчій літературі Заходу «видатних творів» і «раціоналістичної пустелі»⁵⁸. Тут були важливими спроби проаналізувати співвідношення «негативної» біблійної критики й ортодоксальної біблійної апологетики на Заході⁵⁹; оцінити апологетичний вплив західної протестантської ортодоксії на оживлення православного біблійнознавства, зокрема на зацікавленість новозавітною проблематикою⁶⁰.

Відповідно, з цим був пов'язаний аналіз особливостей сприйняття західного біблійнознавства, особливо його раціонально-критичної складової (так званої негативної біблійної критики) у православному середовищі. Скажімо, «заборонна» політика світської та церковної влади у 1830–1840-х або у 1880-х роках породжувала переважно «переляк», знищувала публічну наукову дискусію, спричиняла «деінтелектуалізацію» церковної апологетики, «розрив богослов'я та життя»⁶¹. Але проблемою було й недооцінювання апологетичних завдань, особливо в періоди реформ духовної освіти та богословської науки (як-от у 1810–1820-х або в 1860-х роках), наслідками чого стали «некритична залежність» від західної біблійнознавчої науки, «компілятивність», «західницька інерція», «віра в чужі відповіді».

Ця залежність як у методології, так і в практиці власних ісагогіко-екзегетичних і біблійно-богословських досліджень далася визнаки вже в другій половині XIX століття й особливо проявилася в його останній чверті, коли саме під впливом західної літератури тривало оживлення біблійнознавства в православній академічній культурі та, відповідно, активізувалася апологетична реакція на західну «негативну» біблійну критику⁶². Тут цікава артикуляція персонального досвіду однієї з перших у другій половині XIX століття спроб якісної перебудови вітчизняної біблійної апологетики — на ґрунті влас-

⁵⁷ Михайл (Лузин), 1878. С. 20–22; Його ж, 1898. С. 124–125; Сольский, 1869. С. 817.

⁵⁸ Корольков, 1881, № 7. С. 336–338.

⁵⁹ Михайл (Лузин), 1878. С. 28, Його ж, 1898. С. 134–135.

⁶⁰ Флоровский, 2009. С. 448–450.

⁶¹ Михайл (Лузин), 1898. С. 136–137; Флоровский, 2009. С. 277–280, 528, 530, 534, 536–537, 636–637.

⁶² Михайл (Лузин), 1898. С. 184, 187–188; Флоровский, 2009. С. 257–259, 448, 460–462.

ної версії герменевтичної стратегії щодо протидії «негативній» біблійній критиці, як західній, так і «домашній»⁶³.

Водночас відзначаємо, що особливості критичної рецепції західної біблієзнавчої літератури саме в стінах КДА, апологетичного осмислення в київській академії результатів західних біблієзнавчих досліджень залишилися практично поза аналізованою тут історіографічною візією. Це створює потребу та можливість аналізу подальшого становлення і розвитку апологетичних стратегій, реалізованих київськими дослідниками Біблії.

Персоналії, які уособлювали київське біблієзнавство

В обговорюваних історіографічних працях, автори яких виходили з власних «фокусів огляду», лише епізодично згадано богословів, учених і педагогів КДА, причетних до біблієзнавства. Серед таких осіб, чия діяльність припала на першу половину XIX століття, відзначені:

- архімандрит Мойсей (Богданов-Платонов), єпископ Інокентій (Борисов) і протоієрей Іоанн Скворцов — перші ректори та викладачі оновленої КДА, відомі своїми біблієзнавчими розвідками, лекціями зі Святого Письма, а також застосуванням біблійного матеріалу у викладах із богослов'я — тобто поєднанням у царині бібліології наукового пошуку з практикою викладання⁶⁴;
- представники покоління вихованих із такою настановою молодих викладачів, які впродовж 1840-х років читали курси зі Святого Письма та герменевтики: ієромонах Михайло (Монастирьов), Назарій Фаворов, архімандрит Антонін (Капустин), архімандрит Феофан (Авсенев), ієромонах Йоаникій (Руднев)⁶⁵;
- гебраїсти Спиридон Гуляєв, Степан Соловйов, Іван Максимович, Михайло Гуляєв — викладачі єврейської мови як бі-

⁶³ Михаил (Лузин), 1898. С. 138–139, 141–149.

⁶⁴ Елеонский, 1901, 1. С. 11, 19–22; Малышевский, 1869. С. 84, 94; Сольский, 1869. С. 814; Титов, 2003. С. 359–364, 397, 434.

⁶⁵ Корольков, 1882, № 12. С. 7; Малышевский, 1869. С. 99; Титов, 2003. С. 376.

блійної, автори навчальних посібників і перекладів біблійних книг з оригінального єврейського тексту⁶⁶.

Стосовно другої половини ХІХ століття таких імен більше, зокрема згадані:

- архімандрит, згодом єпископ Філарет (Філаретов) — ректор КДА, який відзначився розбудовою освітньо-педагогічної структури в царині бібліології та власними здобутками в біблієзнавчих дослідженнях⁶⁷;
- архімандрит, згодом єпископ Порфирій (Успенський) та вихованець і викладач КДА (у 1840-х роках) архімандрит Антонін (Капустін) — відомі діячі російської православної місії в Єрусалимі, які активно підтримували київську академічну корпорацію біблійно-археологічними та палеографічними матеріалами⁶⁸;
- професор Стефан Сольський — історик бібліології, ісагог, екзегет, богослов; і професор Яким Олесницький — гебраїст, біблійний археолог, екзегет. Саме вони як викладачі основних бібліологічних дисциплін і дослідники Святого Письма заклали підвалини київського духовноакадемічного біблієзнавства після реформ 1860-х років і фактично визначали його специфіку до кінця ХІХ століття⁶⁹;
- Харисим Орда (згодом єпископ Іриней) — вихованець КДА, викладач Святого Письма, згодом ректор Київської духовної семінарії, редактор часопису *Воскресное Чтение*, автор підручників, численних критико-бібліографічних оглядів, заміток із біблієзнавства, зокрема західного⁷⁰;

⁶⁶ Корольков, 1881, № 12. С. 504; 1882, № 12. С. 33–34, 38, 457–458; Малышевский, 1869. С. 89, 125–126; Сольский, 1869. С. 812; Титов, 2003. С. 385; Чистович, 1899, 1997. С. 317–319.

⁶⁷ Елеонский, 1902, 1. С. 41–48; 514–524; Корольков, 1882, № 9. С. 76–79; 1882, № 12. С. 2–3, 5–6; 8–21, 33–37, 39–41, 47, 53, 451, 456–458; Никольский, 1875. С. 185; Флоровский, 2009. С. 448.

⁶⁸ Глубоковский, 2002. С. 48–49; Титов, 2003. С. 376, 426–428; Флоровский, 2009. С. 477–478.

⁶⁹ Малышевский, 1869. С. 126; Корольков, 1882, № 9. С. 106–107, 118–119; 1882, № 12. С. 38, 451, 453, 455, 462; Елеонский, 1901, 1. С. 6, 7, 11, 639–640, 646; 1902, 1. С. 504–513; 1902, 2. С. 107–125; Глубоковский, 2002. С. 161–162.

⁷⁰ Корольков, 1882, № 9. С. 76–79, 109, 118–119; Никольский, 1875. С. 185.

- Арсеній Царевський, Микола Дроздов⁷¹ і Василь Екземплярський⁷² — київські академічні дослідники;
- молоді автори-початківці Маркелін Олесницький⁷³ і священник Григорій Малеванський⁷⁴; другий активно публікував критико-бібліографічні твори на бібліологічні теми.

Разом із побіжними згадками низки київських дослідників Біблії, поданими в панорамних нарисах, знаходимо нечисленні приклади дещо конкретнішого висвітлення наукового та педагогічного доробку деяких відомих біблієзнавців — вихованців і викладачів КДА єпископа Філарета (Філаретова), Івана Максимовича, Стефана Сольського, Якіма Олесницького, Володимира Рибінського — у присвячених їм некрологах, промовах, пропам'ятних і ювілейних нарисах, що їх написали, своєю чергою, вихованці та речники КДА⁷⁵.

⁷¹ Елеонский, 1901, I. С. 647–655.

⁷² Глубоковский, 2002. С. 160.

⁷³ Елеонский, 1902, I. С. 514–519.

⁷⁴ Корольков, 1882, № 9. С. 111–112.

⁷⁵ Див.: [Богдашевский Д. И.] *Речь, сказанная при погребении С. М. Сольского, после пения церковной песни «Со святыми упокой...»* доцентом Академии Д. Богдашевским // ТКДА. 1900, № 12. С. 654–659; Його ж. *Учено-литературная деятельность покойного профессора Киевской Духовной академии С. М. Сольского* // Там само. С. 660–685; Його ж. *Речь у гроба почившаго профессора Киевской Духовной академии А. А. Олесницкаго* // Там само. 1907, № 10. С. 330–334; Бродович И. *Стефан Михайлович Сольский* // Волынские епархиальные ведомости. 1900, № 36 (ч. неофиц.). С. 1315–1325; Войтков А. *Памяти профессора А. А. Олесницкаго (Из студенческих воспоминаний)* // ТКДА. 1907, № 10. С. 340–346; Глаголев А. А., свящ. *Слово на заупокойной литургии при погребении заслуженного профессора Киевской Духовной Академии Акима Алексеевича Олесницкаго (3 сентября 1907 г.)* // Там само. С. 323–329; Його ж. *К двадцатипятилетию академической службы проф. В. П. Рыбинского* // Там само. 1917, Т. 2, № 3–8 (март–август). С. 254–260; [Едлинский М., свящ.] *Слово, сказанное на заупокойной литургии свящ. Михаилом Едлинским при погребении бывшего профессора Киевской духовной академии и Киевского городского головы С. М. Сольского* // Там само. 1900, № 12. С. 641–647; Корольков И. *Преосвященный Филарет, еп. Рижский, как ректор КДА* (Речь, произнесенная в торжественном собрании Киевской духовной академии 28 сентября 1882 г.) // Там само. 1882, № 12. С. 1–96; Маккавейский Н. К. *Речь у гроба почившаго профессора Киевской Духовной Академии А. А. Олесницкаго* // Там само. 1907, № 10. — С. 334–339; П. [Певницкий В. Ф.]. *Некролог. Иван Петрович Максимович* // Там само. 1861, № 4. С. 497–

Такі дані, попри їхню обмеженість, зумовили наші сьогоднішні зусилля з визначення повнішого кола дослідників Біблії та викладачів біблієзнавства в КДА, з оцінки місця та ролі певних персоналій у становленні та розвитку бібліологічних досліджень і освіти.

* * *

Підсумовуючи, відзначаємо низку цінних для розробки нашої теми спроб загального висвітлення православного біблієзнавства XIX — початку XX століття в кількох контекстах: спадковості щодо києво-могилянської традиції; еволюції православної духовної освіти, етапами якої стали реформи, позначені впровадженням академічних статутів 1808–1814, 1869, 1910–1911 років; розвитку православної богословської науки в цілому, де біблієзнавча наука посідала центральне місце; еволюції духовно-інтелектуальної та ідейної атмосфери в православному середовищі Російської імперії, зокрема ідеологічної та політичної цензури, апологетичних викликів і завдань у царині богослов'я, церковної просвіти та місії. Стосовно православного біблієзнавства загалом можемо також реконструювати низку специфічних рис, які визначали його ідентичність, своєрідність внутрішніх і зовнішніх чинників розвитку.

З-поміж внутрішніх чинників розвитку православної біблієзнавчої науки першість надавалася освоєнню прийнятих православною церквою Російської імперії біблійних текстів — церковнослов'янського як літургійного та російського як перекладного тексту для просвітницького і повчального читання. Звідси — увага до перекладацьких, текстологічних і філологічних питань у зв'язку з «виправленням» слов'янської Біблії та створенням її російськомовних перекладів.

Найважливішим зовнішнім чинником стала критична рецепція зарубіжного (переважно західноєвропейського, завжди «інославного») біблієзнавчого досвіду. Найвиразнішою вона була саме у XIX — на початку XX століття, у контексті внутрішніх обставин духовно-інтелектуального та суспільно-політичного життя тогочас-

504; Його ж. *Речь, сказанная пред погребением С. М. Сольского профессором Академии В. Певницким* // Там само. 1900, № 12. С. 647–654; Рыбинский В. *Профессор Аким Алексеевич Олесницкий (Некролог)* // Там само. 1907, № 10. С. 308–322; Титов Ф., свящ. *Стефан Михайлович Сольский (Некролог)* // Там само. 1900, № 12. С. 629–640.

ної Російської імперії. Тут наголошувалося на ролі апологетичного мотиву: він визначав і суперечливість оцінок західного досвіду, і критику ідейної та методологічної залежності від іноземних джерел, і пошуки шляхів критичного реагування та позитивного освоєння здобутків західної біблієзнавчої науки з боку православних дослідників.

Досвід цієї історіографічної традиції може почасти стати підставою для розбудови «ядра» чи «кола» значущих для історії київського біблієзнавства персоналій, а також для визначення контекстуальних, методологічних і фактологічних вимірів подальшого аналізу та ціліснішої реконструкції київської біблієзнавчої науки XIX — початку XX століття. Тут особливо відзначаємо бачення київської біблієзнавчої науки з боку власне київських дослідників, які прагнули висвітлити специфіку КДА в нечисленних загальних історичних нарисах, присвячених бібліології й екзегетиці або діяльності академії.

Фіксуємо і спроби виокремити коло київських дослідників Біблії та бодай фрагментарно висвітлити їхні персональні наукові та педагогічні доробки. Конкретніше внесок небагатьох відомих київських біблієзнавців описано в присвячених їм пропам'ятних і ювілейних нарисах, створених у Києві. Попри спорадичність такого висвітлення, воно надало імпульсу сучасному дослідженню еволюції біблієзнавства в КДА в аспектах змісту і дидактики бібліологічної освіти, предметного поля, герменевтики та методології в різних сферах наукового дослідження Біблії, її богословсько-екзегетичного опрацювання, апологетичного та просвітницького застосування.

Проте констатуємо, що в цій історіографічній візії власне київська біблієзнавча традиція не була представлена окремо та спеціально, цілісно та послідовно. Адже відповідні факти й оцінки наводилися лише в контексті опису й оцінювання стану та еволюції інших богословських дисциплін.

До того ж виявлявся специфічний «загальноросійський», або навіть петербурго- чи москвоцентричний, погляд більшості тогочасних дослідників, які писали про православну біблієзнавчу науку — як сучасники чи вже ретроспективно. «Загальноросійський фокус», концентрація переважно на відтворенні здобутків «двох столиць» зумовлювали те, що значно менше уваги приділялося місцю та ролі київської духовноакадемічної традиції в розвитку православного біблієзнавства XIX — початку XX століття. Така обме-

женість характерна навіть для нарисів, створених дослідниками та речниками самої КДА, які вирізнялися своєрідним «київським академічним патріотизмом».

Практично з усіх наведених вище позицій поряд із методологічними та фактологічними здобутками для нашої подальшої праці зауважуємо низку вад і лакун. Стосовно КДА опис структурної еволюції системи викладання біблієзнавчих дисциплін надто загальний і поверховий. Недостатньо досліджене київське духовно-академічне біблієзнавство і в контексті системи духовної освіти та популярних катехитичних, проповідницьких, релігійно-просвітницьких, місіонерських церковних практик. Бракує відтворення жанрової та предметно-тематичної структури тутешніх бібліологічних досліджень. Неповним є відоме коло київських біблієзнавців і висвітлення їхніх персональних внесків у наукове дослідження та богословського освоєння Біблії, а також в академічний і популярний викладу знань про неї.

Розглянуті історичні та богословські рефлексії авторів, які працювали на теренах Російської імперії, або помітних діячів православної еміграції ХХ століття не дають змоги скласти цілісне уявлення про біблієзнавчу спадщину професорів Київської духовної академії та їхню роль у становленні системи дослідження й викладання Біблії на вітчизняних теренах. Київська духовноакадемічна традиція біблієзнавчих студій і викладів на «класичному» етапі історіографічного висвітлення так і не стала предметом систематичної фактологічної та теоретичної реконструкції.

Існує необхідність детальнішого опису та докладнішої реконструкції таких напрямів:

- еволюція в КДА системи біблієзнавчих дисциплін, особливості їхнього змісту та методики викладання;
- жанрова та предметно-тематична структура біблієзнавчих досліджень у КДА на тлі дисциплінарного розподілу біблієзнавчої науки та потреб і завдань, що поставали перед богословською та церковною культурою впродовж ХІХ — на початку ХХ століття;
- особливості рецепції та критики західного біблієзнавчого досвіду в КДА — як у зв'язку з формуванням власних науково-дослідницьких методологій і герменевтичних програм, так і в контексті становлення «київської версії» православної біблійної апологетики;

- розвиток конкретних напрямів і дисциплін: ісагогіки, екзегези, біблійної археології, різних форм біблійної критики, богословсько-апологетичного опрацювання Біблії, зокрема в церковних практиках (катехитичних, апологетичних, просвітницьких, місіонерських), через реконструкцію їхньої презентації у творах провідних біблієзнавців КДА.

Відповідно, заслуговує на розширення встановлене коло київських дослідників Біблії цієї доби. Насамперед це «штатні» професори та доценти, які впродовж кількох поколінь забезпечували викладання в академії біблієзнавчих дисциплін. Але це також вихованці та викладачі КДА, які, навіть працюючи в інших предметних сферах богословської науки чи освіти, усе ж долучалися до розробки біблійної проблематики; чий науково-богословський доробок збагачував основні ділянки їхньої професійної реалізації.

Насамкінець відзначимо, що погляд на еволюцію православного біблієзнавства (а в цьому контексті — і на київську «лінію» в ньому), сформований в останні десятиліття ХІХ — перші роки ХІХ століття в духовноакадемічному середовищі Російської імперії та в контексті російської православної еміграції першої половини ХХ століття, уплинув і на спроби відновлення розірваної та зруйнованої дослідницької традиції, що беруть початок у середині 1980-х років і в різних формах тривають досі.

Усвідомлення зв'язку з попередниками ХІХ — початку ХХ століття зумовило загалом «реставраційний» характер цих спроб, їхню орієнтованість на «пригадування», «перечитування», «повернення спадщини». Однак особливості пізньорадянського та пострадянського історіографічного висвітлення проблеми, про яку йдеться, потребують окремого аналізу.